

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दृष्टिकोनातून वक्तृत्व कला

डॉ. गिरीश मोरे प्राध्यापक, मराठी विभाग, राजर्षी शाहू कला व वाणिज्य महाविद्यालय, रुकडी, ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापूर
moregirish12@gmail.com 9822493171

प्रास्ताविक

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे उत्तम वक्ते होते. त्यांची भाषणे आशयाच्या दृष्टीने प्रौढ आणि गंभीर स्वरूपाची आहेत. त्यांना ऐकायला येणारे श्रोते बहिष्कृत मानलेल्या जातीतील होते त्याप्रमाणे कामगार, स्त्रिया, विद्यार्थी, अशिक्षित, गरीब, श्रीमंत यासह उच्च शिक्षित, उच्चवर्णीय, विचारवंत, राजकारणी आणि अधिकारी या स्तरातीलही होते. त्यांनी वक्तृत्व कलेच्या अनुषंगाने आपली मते मांडली आहेत. देशविदेशातील अनेक वक्त्यांचा संदर्भ त्यांनी दिला आहे. या आधारे 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दृष्टिकोनातून वक्तृत्व कला' हा विषय सिद्ध करता येतो. आरंभी 'वक्तृत्व कला' ही संकल्पना समजून घेणे आवश्यक आहे.

वक्तृत्व कला : संकल्पना व स्वरूप

'वक्तृत्व' हा शब्द 'वक्त्र' या संस्कृत शब्दापासून पुढे आला आहे. वक्त्र म्हणजे मुख. मौखिक रूपाने केलेले संभाषण म्हणजे वक्तृत्व. 'वक्तृत्व' हा शब्द वाक्, वाणी आणि वाचा या संदर्भांनीही अवस्थांतरित झाला आहे. 'वाचा म्हणजे बोलणे; वाणी; वाग्द्रिय' (आपटे १९९६, ६४०) वक्तृत्व म्हणजे केवळ बोलणे नसते तर सार्वत्रिक, जाहीर स्वरूपात विशेष बोलणे असते. त्यासाठी 'भाषण' हा पर्यायी शब्दही वापरला जातो.

वक्तृत्व या शब्दासाठी इंग्रजीत ओरटरी (Oratory) हा शब्द आढळतो. 'Oratory is the art and skill of making formal public speeches.' (Collins 2009, 603) त्यानुसार वक्तृत्व ही औपचारिकपणे लोकांसमोर भाषण करण्याची कला आहे. वक्तृत्व हा दैनंदिन व्यवहार नसतो. त्यामागे प्रसंगानुरूप काही कारणे असतात. वक्तृत्व या कृतीकडे कला म्हणून पाहिले जाते. वक्तृत्व ही सादरीकरणाची कला आहे.

मानवाने निर्माण केलेल्या अनेक कलांपैकी वक्तृत्व ही एक कला आहे. पुरातन काळी एकूण ६४ कला मानल्या जात होत्या. त्यात वक्तृत्व कलेचा स्पष्ट उल्लेख आढळत नाही. मात्र कठीण शब्दांचा अर्थ लावणे (दुर्वाच योग), शब्द व छंद यांचे ज्ञान असणे (अभिधान कोष छंदोज्ञान), काव्यगद्यादी पुस्तके वाचणे (पुस्तकवाचन), भाषांचे ज्ञान असणे (भाषाज्ञान) आणि दुसऱ्याचे बोलणे ऐकून जसेच्या तसे बोलणे, अशा काही कला आढळतात. या कलांमध्ये वक्तृत्व ही कला सामावलेली आहे असे म्हणता येते.

वक्तृत्व ही प्रयत्नसाध्य कला आहे. वक्तृत्व कला पूर्ण होण्यासाठी दोन घटक कार्यरत असतात. त्यातील पहिला घटक हा वक्ता असतो तर दुसरा घटक श्रोता असतो. श्रोत्याशिवाय वक्ता असू शकत नाही. वक्तृत्व कलेच्या आधारे वक्ता श्रोत्यांना इच्छित मार्गाने घेऊन जाण्याचा प्रयत्न करतो. त्यात प्रत्येक वेळी तो यशस्वी ठरतोच असे नाही. श्रोत्यांच्या अनुकूल प्रतिसादामुळे वक्त्याचे वक्तृत्व खुलत जाते. त्यामुळे वक्तृत्व कलेत वक्ता आणि श्रोता हे एकमेकांशी जोडलेले असतात.

वक्तृत्व कलेचा उगम हा ग्रीक देशात झाला. भारतवर्षात बुद्धकाळात वक्तृत्व कला विकसित झाली होती. या कलेच्या आधारे काय साध्य करता येते याचाही विचार झाला पाहिजे. वक्तृत्व ही भाषणाची कला आहे. त्या आधारे वक्ता हा आपल्या मताचा प्रसार करतो. श्रोत्यांना आपल्या मताकडे वळवून घेऊ शकतो. मतपरिवर्तन, समाजपरिवर्तन, प्रबोधन, शिकविण आणि संस्कार करणे अशा अनेक हेतूंनी वक्तृत्व कला कार्यरत आहे. समाजक्रांती आणि राज्यक्रांती यासाठीही ती उपयुक्त ठरते. या पार्श्वभूमीवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वक्तृत्व कलेसंदर्भात मांडलेले चिंतन लक्षात घेता येते.

वक्तृत्व कला आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केवळ भाषणे दिली नाहीत तर वक्तृत्व कलेविषयी आपली भूमिकाही विशद केली आहे. त्यातून वक्तृत्व कलेविषयी त्यांनी मांडलेले विचार समजतात. त्यांनी स्थापन केलेल्या संस्थेच्या विविध महाविद्यालयात वक्तृत्व स्पर्धेचे आयोजन केले जात होते. १४ जानेवारी १९४८ रोजी मुंबई येथील 'धोबी तलाव नाईट स्कूल' मधील विद्यार्थ्यांची वक्तृत्व स्पर्धा सिद्धार्थ कॉलेजमध्ये सायंकाळी ८ वाजता पार पडली. त्यावेळी बाबासाहेबांनी वक्तृत्व कलेविषयी आपले विचार मांडले. त्यातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दृष्टीने वक्तृत्व कलेसाठी आवश्यक असलेल्या गुणांची ओळख होते.

१. वक्तृत्वासाठी धैर्य दाखवणे महत्त्वाचे

दैनंदिन व्यवहारात बोलताना भीती वाटत नाही. चारचौघांसमोर विशिष्ट विषयावर बोलताना मात्र भीती वाटते. सलगपणे एकट्यालाच बोलावे लागते आणि इतर लोक ऐकतात, अशा वेळी आपले चुकले तर हसे होईल असे वाटत राहते. घाबरणाऱ्याकडून कोणतीच कृती नीटपणे होऊ शकत नाही. त्यामुळे आपल्या लाजच्या किंवा भित्त्या स्वभावाला मुरड घालणे आवश्यक असते. वक्तृत्व कला संपादन करण्यासाठी अंगी धैर्य बाळगावे लागते.

वक्तृत्व स्पर्धा असो वा भाषण; व्यक्तीने धैर्य म्हणजेच धाडस दाखवणे फार महत्त्वाचे असते. वक्तृत्व स्पर्धेत ज्यांनी भाग घेतला त्यांचे कौतुक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर करतात. ज्यांनी भाग घेतला मात्र चांगले बोलता आले नाही अशांना ते म्हणतात, "आज जो वक्तृत्व चढाओढीचा समारंभ झाला त्यात ज्यांनी ज्यांनी भाग घेतला त्यांच्या व माझ्या विचारात बराच फरक होईल असे मला वाटते. ज्यांनी या चढाओढीमध्ये भाग घेतला त्यांचे कार्य मोठ्या उत्सुकतेचे झाले असे त्यांचे त्यांना देखील वाटत असेल असं म्हणवत नाही. तथापि आपले वक्तृत्व फार उत्कृष्ट झाले नाही म्हणून निरुत्साही होण्याचे फारसे कारण नाही. हा तुमचा पहिलाच प्रसंग असेल. ज्यांनी कंबर

कसून एवढ्या श्रोतसमुदायापुढे बोलण्याचे धैर्य दाखविले ते कौतुकास पात्र आहेत.” (आंबेडकर २००२, ८४ व ८५) त्यामुळे वक्तृत्व स्पर्धेत भाग घेणाऱ्याकडे धैर्य असणे आवश्यक आहे असे बाबासाहेब सूचवितात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अनेक विषयांवर भाषणे दिली. इंग्लंडला झालेल्या गोलमेज परिषदेत त्यांनी आपले विचार मांडले. असे असले तरी आरंभी ते अतिशय कमी बोलत. जाहीरपणे बोलण्याचे धाडस त्यांच्याकडे नव्हते. याविषयी ते म्हणतात, “मी देखील प्रथमतः भेदरत होतो. एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये मी जेव्हा प्रोफेसर होतो त्यावेळी विद्यार्थ्यांपुढे भाषण करताना माझे मन द्विधा होई. उच्चवर्णीयांपुढे महाराचा पोरगा बोलताना त्याची टिंगल होईल, अशी भीती मला वाटत असे. मी वादविवाद मंडळामध्ये फारसा भाग घेतला नाही. मी चांगला बोलू शकेन असे त्यावेळी मला वाटत नसे.” (तत्रैव, ८५) यावरून वक्तृत्व कलेसाठी धैर्य असणे वा ते निर्माण करणे आवश्यक असते. २. दीर्घोद्योगाने कमवली जाणारी कला

वक्तृत्व कला असो किंवा इतर कोणतीही कला; ती लगेच आणि संपादन होत नसते. त्यासाठी काही काळ प्रयत्न केले पाहिजेत. वक्तृत्व कला अंगी यावी यासाठी किती कालावधी लागेल हे सांगता येत नाही. एखाद्यास ती जन्मतःच अवगत असू शकते. काहीजण काही दिवसांतच पट्टीचे वक्ते होतात. काहींना अनेक दिवस प्रयत्न करावे लागतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर त्यासाठी ‘दीर्घोद्योग’ हा शब्द वापरतात.

वक्तृत्व ही सादरीकरणाची (परफॉर्मिंग आर्ट) कला आहे. ती सादर करण्यापूर्वी तिचा सराव केला पाहिजे. त्यामुळेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, “वक्तृत्व ही एक कला आहे. ती दीर्घोद्योगाने कमवावी लागते. काही जणांना ती उपजतही येत असेल.” (तत्रैव, ८५) उपजत कलावंत हे हाताच्या बोटार मोजता येतील इतकेच असतात. ज्यांना जाहीरपणे बोलण्याची इच्छा असते त्यांनी बोलण्याचा सराव केला पाहिजे.

वक्तृत्व स्पर्धेसाठी काही लोक ‘शॉर्टकट’ मार्ग वापरतात. ‘शॉर्टकट’, ‘कमी कष्ट’, ‘अर्धवट प्रयत्न’ किंवा ‘झटपट’ हे मार्ग वक्तृत्वासाठी मारक असतात. त्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी वापरलेला ‘दीर्घोद्योग’ हा शब्द महत्त्वाचा आहे. त्यामुळे वक्तृत्व ही धैर्याने आणि दीर्घोद्योगाने संपादन होणारी कला आहे.

३. वक्तृत्वाचा आरंभ हा पाठांतराने होतो

अनुकरण आणि पाठांतर या दोन बाबी भिन्न आहेत. लिखित वा छापील मजकूर मुखोद्गत करणे म्हणजे पाठांतर करणे. शालेय जीवनाचा आरंभ हा अक्षर गिरविण्यातून आणि पाठांतर या कृतीपासून होतो. वक्तृत्व कला संपादन करणे किंवा भाषण करणे याची सुरुवात पाठांतरापासूनच होते. पाठांतर किंवा मुखोद्गत करणे हा कदापीही दोष नसतो. हा दोष जरी मानला तरी कालांतराने तो हळूहळू नष्ट होतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पाठांतराचे समर्थन केले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पाठांतराचा मुद्दा पटवून देण्यासाठी गोपाळ कृष्ण गोखले यांचे उदाहरण दिले आहे. नामदार गोखले हे राजाराम महाविद्यालय, कोल्हापूर येथे प्राध्यापक होते. महाविद्यालयात एका वक्त्याचे भाषण आयोजित केले होते. त्यांच्याकडे आभार मानण्याची जबाबदारी होती. त्यांनी आभाराचे भाषण लिहून पाठ केले मात्र श्रोत्यांमधून कुणी तरी खुण केली आणि ते गोंधळे. एक दोन मिनिटांत ते सभागृहाबाहेर आले. बाबासाहेब म्हणतात, “या गोष्टीमुळे त्यांना अद्दल घडून आली. मेकॉले नावाच्या ग्रंथकर्त्याची पुस्तके नामदार गोखलेंनी मुखोद्गत करण्याचा सपाटा चालविला. सर्वच्या सर्व मेकॉले त्यांना अगदी तोंडपाठ होता.” (तत्रैव, ८५) पुढे ते पट्टीचे वक्ते म्हणून नावारूपास आले. त्यांच्या या यशामागे त्यांनी आरंभी केलेले पाठांतर हे कारण होते हे लक्षात घेतले पाहिजे.

वक्तृत्व कला संपादन करण्यासाठी पाठांतर ही एक पायरीच असते. शालेय वयात पाठांतरावर भर दिला जातो. वक्तृत्व स्पर्धेत सहभाग घेणारा नवखा स्पर्धक अगोदर भाषण आहे तसे पाठ करतो. सुरुवातीच्या काही भाषणांत एखादा शब्द, एखादा मुद्दा किंवा एखादी ओळ विसरली जाते. कालांतराने त्यावर मात केली जाते. त्यामुळे वक्तृत्व कला आणि पाठांतर यांचे जवळचे नाते आहे.

४. भाषण लिहून काढले पाहिजे

वक्तृत्व कला संपादन करण्यासाठी किंवा भाषण करण्यापूर्वी भाषणाची लिखित प्रत तयार करणे आवश्यक असते. आपणास जे म्हणायचे आहे, जो आशय श्रोत्यांना सांगायचा आहे तो डोक्यात असला तरी ऐन वेळी तो स्मरेलच असे नाही. लिहिताना विचार करायला भरपूर अवधी असतो. बोलण्यासाठी मात्र विशिष्ट वेळ ठरवून दिलेली असते. त्यामुळे भाषण लिहून काढणे हा सर्वोत्तम उपाय असतो. वक्तृत्व कला ही प्रभावी व्हावी यासाठी भाषण लिहून काढले पाहिजे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना विविध संस्थांकडून भाषणासाठी निमंत्रणे येत असत. पुरेसा अवधी असेल तर ते भाषण पूर्णपणे लिहून काढत. ते म्हणतात, “मी फार परकाष्ठेचे प्रयत्न याबाबतीत केले आहेत. १३-१३ वेळा मी माझे भाषण लिहून काढले आहे.” (तत्रैव, ८६) आपल्या भाषणात त्यांनी भाषण लिहून काढणाऱ्यांचा संदर्भ दिला आहे. मुंबईचे सर फिरोजशाहा मेहता हे प्रसिद्ध वक्ते म्हणून गणले गेले आहेत. तेसुद्धा आपली भाषणे लिहून तोंडपाठ करीत असत अशी एक आठवण बाबासाहेबांनी सांगितली आहे.

भाषण लिहून काढणे ही कृती चांगल्या वक्त्याचे लक्षण मानले जाते. त्याशिवाय कोणीही विषयाला न्याय देऊ शकत नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, “मिस्टर चर्चिलना हाउस ऑफ कॉमन्समध्ये इंग्रजी भाषेवर मोठे प्रभुत्व असलेला, असे मानतात. ते देखील हाऊस ऑफ कॉमन्समध्ये जाण्यापूर्वी आपले भाषण लिहून नेतात. चर्चिल आयत्यावेळी बोलणारा वक्ता नव्हे.” (तत्रैव, ८५) यावरून भाषण लिहून काढणे किती महत्त्वाचे आहे, याकडे बाबासाहेब लक्ष वेधतात.

५. आयत्या वेळी बोलणे अवघड असते

आयत्या वेळी किंवा ऐनवेळी बोलणे म्हणजे फजिती करून घेणे असा प्रकार असतो. त्याच त्या विषयावर पुन्हा पुन्हा बोलावे लागते त्यावेळी आपण सहजपणे बोलू शकतो. एखाद्या नवीन विषयावर अचानकपणे बोलण्याची वेळ येते तेव्हा मात्र भल्या भल्या व्यक्तींना

ते शक्य होत नाही. अशा वेळी पूर्वाश्रमाचे ज्ञान उपयोगी पडते. त्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आयत्या वेळी बोलण्यासाठी फार उत्सुक नसत. त्यांच्या काळातील मिस्टर चर्चिल हे आयत्या वेळेचे वक्ते नव्हते, असा संदर्भ त्यांनी आपल्या भाषणात दिला आहे.

आयत्या वेळी गप्पा मारता येतात. गप्पा मारणे म्हणजे भाषण नव्हे. ऐनवेळी कोणाला भाषण करावे लागलेच तर वक्ता विषयाला न्याय देऊ शकत नाही. विविध संदर्भांचा तो पुरवठा करू शकत नाही. आपल्या म्हणण्यास योग्य पुरावे देऊ शकत नाही. खुद्द बाबासाहेबांनी आपल्या काही भाषणांमध्ये मी ऐनवेळी बोलतो आहे याची स्पष्ट कबुली दिली आहे. त्यांचे ऐनवेळेचे भाषण आणि पूर्वतयारी करून झालेले भाषण यातला फरक सहजपणे लक्षात येतो.

६. शेलक्या वाक्प्रचाराचा उपयोग

वक्तृत्व कला ही शैलीदार व्हावी यासाठी प्रयत्न झाले पाहिजेत. त्यासाठी भाषेला वेगवेगळ्या अंगांनी उपयोगात आणले पाहिजे. त्यातील एक अंग म्हणजे शेलक्या वाक्प्रचाराचा उपयोग करणे. शेलक्या म्हणी किंवा शेलके वाक्प्रचार हे कोणत्याही भाषेचे वैभव असते. श्रोत्यांच्या अंतःकरणात सहजपणे प्रवेश करण्याचा तो एक मार्ग असतो. कमीत कमी शब्दांत अधिकाधिक आशय सांगता येतो. वक्तृत्व कलेत तरबेज होण्यासाठी असे वाक्प्रचार वापरावेत असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सुचवतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या भाषणांत 'एक नूर आदमी व दस नूर कपडा' यासारख्या किती तरी म्हणी आणि वाक्प्रचार आढळतात. वाक्प्रचाराचे महत्त्व पटवून देण्यासाठी ते मिस्टर चर्चिलचे उदाहरण देताना म्हणतात, “ प्रेक्षकांकडून उद्गारवाचक शब्द निघावेत, आपल्याला कुशाग्रणी गणण्यात यावे यासाठी तो शेलके वाक्प्रचार आपल्या शर्टच्या स्टिक् कफावर लिहून नेत असतो.” (तत्रैव, ८५) यावरून वक्तृत्व कलेत पारंगत होण्यासाठी भाषेचे वैभव असलेले वाक्प्रचार वापरणे किती महत्त्वाचे आहे याकडे बाबासाहेब लक्ष वेधतात.

७. इतरांना अधिकचे सांगता येणार नाही इतकी खात्री झाली पाहिजे

एखाद्या विषयावर आपण बोलणार आहोत अशावेळी समोर ऐकणारे श्रोते हे सर्वसामान्य आहेत असे गृहीत धरणे हे चुकीचे असते. उपस्थित श्रोत्यांना आपल्यापेक्षा अधिकची माहिती असू शकते हे गृहित धरले पाहिजे. शिवाय आपल्यानंतर बोलणाऱ्या वक्त्यांना आपण सांगणार आहोत त्यापेक्षा अधिकचे सांगता येणार नाही याची खात्री झाली पाहिजे. इतकी वक्त्याने तयारी केली पाहिजे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भाषण करण्यापूर्वी जोरदार तयारी करीत असत. ते खुद्द म्हणतात, “ यापेक्षा कोणालाही काही अधिक सांगता येणार नाही अशी जेव्हा माझ्या मनाची पक्की खात्री होईल तेव्हाच मी भाषण करीत असे.” (तत्रैव, ८६) यावरून श्रेष्ठ वक्ता किती प्रयत्न करतो हे लक्षात येते. वक्तृत्व स्पर्धा गाजवणारे स्पर्धक जेव्हा नवनवीन मुद्दे घेऊन सादर करतात तेव्हा अल्प मुद्यांच्या आधारे स्पर्धेत भाग घेणाऱ्याचे अर्धा आत्मविश्वास संपून गेलेला असतो.

८. पुस्तकाचे वाचन महत्त्वाचे

वक्तृत्व कलेसाठी पुस्तकांचे वाचन अतिशय महत्त्वाचे असते. भाषणातील विषय सिद्ध करण्यासाठी विविध संदर्भ आणि पुराव्यांची गरज असते. विविध कोशवाङ्मय, नियतकालिके आणि पुस्तके यांचे वाचन केले तर विषयाची मांडणी करताना आधार मिळतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पुस्तकवाचनाला प्राधान्य दिले होते. वक्तृत्व स्पर्धेत सहभाग घेतलेल्या आणि तो कार्यक्रम ऐकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना ते म्हणतात, “ तुम्ही भरपूर वाचन केले पाहिजे. रोज एक अर्धे पुस्तक संपविण्याचा सराव तुम्ही केला पाहिजे.” (तत्रैव, ८७) पुस्तक वाचनाचे फायदे इतर भरपूर आहेत मात्र वक्तृत्व कला संपादन करण्यासाठी आणि प्रभावी व निर्भिडपणे भाषण करण्यासाठी ते नितांत गरजेचे असते, याकडे बाबासाहेबांनी लक्ष दिले होते.

समारोप

एकंदरीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वक्तृत्व कलेच्या संदर्भाने मांडलेले चिंतन आजही दिशादर्शक स्वरूपाचे आहे. त्यांच्या भाषणाला लोक गर्दी करत. लोकांनी मने वळवून घेण्यासाठी ते यशस्वी होत असत. ही किमया एक दोन वर्षात साधली नव्हती. आरंभी लाजाळू आणि मितभाषी असलेले डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर दीर्घोद्योग, अविरोध कष्ट, वाचन, लेखन आणि धाडस या गुणांच्या आधारे वक्तृत्व कला संपादन करतात. लाखो लोकांच्या सभेत ते भाषण करतात. त्यामुळे वक्तृत्व ही प्रयत्नसाध्य कला आहे हे मत स्वीकारावेच लागते.

संदर्भ

१. आपटे वा. गो. (१९९६) : विस्तारित शब्दरत्नाकर, विस्तार : ह. अ. भावे, वरदा बुक्स, पुणे

२. Herper Collins (2009) : Collins easy learning English study Dictionary, HerperCollins Publishers, Great Britain

३. आंबेडकर (डॉ) बाबासाहेब (२००२) : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, खंड १८, भाग ३, संपादक : वसंत मून आणि इतर, महाराष्ट्र शासन, मुंबई